

Rurální sociologie v období totality

Příspěvek do diskuse

ZDENĚK PÁTEK*

Česká zemědělská univerzita Praha

Rural Sociology in the Totalitarian Period

Abstract: After the communist coup in 1948 rural sociology in Czechoslovakia was regarded by the new totalitarian regime as an element of bourgeois ideology which had to be destroyed. Empirical research in agriculture and the countryside was deemed unnecessary and incapable of providing any new and useful knowledge. But despite being rejected by party ideologists, the Czech rural sociology survived and in 1960s partook of the general revival of Czech sociology and other social sciences. The most important contributions to its new development came, respectively, from the activities of leading Czech rural sociologist Jan Tauber, from the Institute of social and political sciences directed by Pavel Machonin, and from a group of teachers from agricultural universities in Prague and Brno. In August 1968 the progress of rural sociology was interrupted by the invasion of Warsaw Pact Troops, and a considerable number of sociologists were thereafter prevented from working in their field. Although even during this period some limited activities in the domain of rural sociology continued, they were distorted by dogmatism and interference from the state and Communist Party leaders. Despite this a new generation of rural sociologists nonetheless managed to emerge. The democratic revolution in November 1989 established new conditions that enabled the resumption of activities in the field of rural sociology, allowing them to evolve freely.

Sociologický časopis, 2004, Vol. 40, No. 5: 665–671

Postavení sociologie venkova a zemědělství se v období totalitního režimu shodovalo v hlavních rysech s postavením ostatních sociologických disciplín. Na všechny působily stejné společenské totalitní poměry dané diktaturou jedné politické strany s její jedinou vládnoucí ideologií.

Přes tuto zásadní shodu lze postihnout určité odlišnosti vyplývající především ze specifického postavení zemědělství a venkova i lidí, kteří v rurální sociologii pracovali. Pozitivně působila i tradice předválečné rurální sociologie (I. A. Bláha, E. Chalupný, K. Galla, Tomáš Čep), jejíž úroveň byla uznávána a jež byla i využívána v činnosti agrární strany i státních institucí té doby.

* Veškerou korespondenci zasílejte na adresu: doc. PhDr. Zdeněk Pátek, CSc., Provozně ekonomická fakulta ČZU, katedra humanitních věd, Kamýčká 129, 165 21 Praha 6 – Suchbátka, e-mail: patek@pef.czu.cz.

Omezeně pokračovala práce v rurální sociologii i za protektorátu. Období do roku 1948 bylo příliš krátké... V poúnorové době byly výzkumy venkovské a zemědělské problematiky utlumeny jako nežádoucí. Komunistická strana měla v zemědělské politice promyšlený program postupných kroků, usilující o získání politické přízně rolnictva přiděly hospodářství a půdy v pohraničí a z pozemkových reforem i diferencovanými dodávkami pro různé vrstvy rolnictva. Konečný cíl, perspektivní likvidaci malovýroby výrobním združstevněním, v počátečním období po uchopení moci ještě tajila. Pro každodenní realizaci své agrární politiky žádné sociologické výzkumy nepotřebovala.

Obecný pohled na společnost a její přeměny byly určeny jedinou monopolní ideologií, navíc „obohacenou“ o sovětské zkušenosti. V usneseních vedení komunistické strany byla, jak bylo zdůrazňováno, obsažena i zobecněná zkušenost stranických organizací, činných přímo na vesnici. Co tedy ještě zkoumat? Proč získávat další poznání? Rurální sociologie se z tohoto zorného úhlu jevila jako něco zbytečného, obtěžujícího, nedůvěryhodného až podezřelého. Takový byl ovšem v poúnorovém období oficiální pohled na veškerou sociologii. V očích tehdejšího vedení komunistické strany byla sociologie něčím, co nepatří do struktury marxismu-leninismu, co narušuje jeho celistvost, čistotu a je vlastně součástí buržoazní ideologie. Empirické výzkumy pak byly chápány jako zbytečné bádání, objevující jen neužitečné banality.

Přesto se i v těchto nepříznivých poměrech padesátých a počátku šedesátých let objevují pokusy o sociologické výzkumy, směřující k uplatnění, resp. obnově sociologie. Na vysokých školách to byla snaha části pracovníků kateder marxismu-leninismu, ovlivněných výsledky XX. sjezdu KSSS, usilujících o pravdivé poznání společenské reality. V tomto úsilí sehrál významnou pozitivní roli Ústav marxismu-leninismu pro vysoké školy vedený Pavlem Machoninem, který zvláště v šedesátých letech výrazně napomohl oddogmatizování těchto pracovišť a jejich transformaci ve specializované katedry. Ústav se stal uznávaným střediskem tvůrčího myšlení a později podpořil vytváření útvarů i kateder sociologie. Na obou vysokých zemědělských školách, v Brně i Praze, byla tato pomoc pocítována jako zásadní. Tak na pražské Vysoké škole zemědělské (VŠZ) bylo umožněno rozdělení katedry marxismu-leninismu na katedru filozofie a katedru vědeckého komunismu, ve výzkumné práci zaměřenou již na sociologickou problematiku venkova a zemědělství. Obdobné změny se podařilo realizovat i na VŠZ v Brně, kde byla rurální sociologie přednášena Františkem Křenkem již ve školním roce 1962/63.

Druhá oblast snah o obnovu rurální sociologie byla reprezentována pracovníky, působícími mimo vysoké školy. Nejvýznačnějším představitelem tohoto proudu byl Jan Tauber, jehož zásluhy o renesanci a rozvoj naší rurální sociologie jsou zcela mimořádné. Rurální sociologie v něm získala výraznou osobnost širokého kulturního rozhledu, s hlubokou znalostí sociologie ve světovém kontextu. Na své okolí působil věcnou přesvědčivou argumentací i vírou ve smysl a hodnotu sociologických bádání. Bylo v něm cosi z charismatických osobností epochy renesance. Zároveň však dokázal, v zájmu prosazení svých sociologických záměrů, v zájmu sociologie, postupovat velice pragmaticky. S neuvěřitelnou trpělivostí a houževnatostí přesvědčo-

val dogmatiky i nadřízené orgány o užitečnosti konkrétních sociologických výzkumů. Tak již v roce 1953 prosadil v Československé akademii zemědělských věd ustanovení Ústřední komise pro sociální a kulturní otázky v zemědělství a ujal se jejího vedení. V jejím rámci zorganizoval v roce 1955 Kabinet pro sociální a kulturní otázky v zemědělství. V činnosti tohoto kabinetu uplatnil své organizační schopnosti; dokázal získat interní i externí spolupracovníky z různých pracovišť a s jejich pomocí realizovat první konkrétní výzkumy. Jím sloužila i sociologická laboratoř v JZD Suchdol u Kutné Hory, později přemístěná do JZD Kačina.

Tauber cílevědomě rozšiřoval prostor pro rurální sociologii a pro jím vedený kolektiv. V souvislosti s reorganizací ČSAZV se zasadil o to, aby ve Výzkumném ústavu zemědělské ekonomiky (VÚZE) bylo zřízeno oddělení pro výzkum sociálního vývoje v zemědělství. Toto oddělení (později přejmenované na sociologické) vytvořilo základ vzniku Institutu sociologie venkova a historie zemědělství, založeného v roce 1965.

Institut se pod Tauberovým vedením stal přirozeným centrem rozvoje rurální sociologie i v ostatních institucích, zvláště na vysokých školách v Praze i Brně. Zde se o sociologii zajímala ta část pracovníků kateder společenských věd, která si uvědomovala nezbytnost překonání stalinistických deformací ve společenských vědách a v sociologii spatřovala cestu k pravdivému poznání společenské reality. Na pražské VŠZ to byli: Irena Michalcová, Zdeněk Pátek, Jan Procházka, Josef Špaček a Josef Vavřík. Ucelený kurz rurální sociologie zde začal externě přednášet v roce 1965 Jan Tauber. O úrovni práce svědčí to, že výše uvedení pracovníci spolu s Janem Tauberem připravili první skriptu z rurální sociologie. V roce 1967 byla na provozně-ekonomické fakultě vytvořena katedra sociologie venkova a historie zemědělství; vedl ji Jan Tauber, který na VŠZ přešel z VÚZE.

Analogický proces probíhal i na VŠZ v Brně, kde František Křenek shromáždil skupinu mladých pracovníků, původně v rámci katedry základů marxismu-leninismu. V roce 1964 byla na katedře ustavena sekce sociologie zemědělství. V následujícím roce vznikl samostatný Ústav sociologie zemědělství a vesnice, později přeměněný na katedru. Nacházíme zde jména pracovníků, s jejichž pracemi jsme se setkali i v pozdějších letech a z nichž někteří výrazně přispěli k rozvoji rurální sociologie. Za všechny je třeba uvést, mimo Františka Křenka, Antonína Buriana a Janu Šindlářovou.

Ve stejné době působil v Brně v pobočce VÚZE i Hanuš Schimmerling, který převzal v roce 1967 vedení Institutu sociologie venkova a historie zemědělství VÚZE v Praze po Janu Tauberovi.

Významnou roli v rozvoji rurální sociologie sehrál časopis „Sociologie venkova a historie zemědělství“, vydávaný od roku 1965 Institutem sociologie venkova a historie zemědělství. Jeho redaktorem byl od počátku Jan Tauber. Rurální sociologie tak získala možnost prezentovat výsledky výzkumů, účinně se prosazovat a získávat společenské uznání. Je proto pochopitelné, že v obou číslech prvního ročníku se setkáváme s programovými články Jana Taubera; objevuje se stať Evy Horákové, blízké spolupracovnice Jana Taubera, o sociologických problémech pracovních skupin v zemědělských družstvech, Františka Loma o zemědělské výrobě na Slovensku

po roce 1848, Františka Nezkusila o průzkumu v JZD Pochodeň a Zdeňka Pátka o vývoji sociální struktury vesnice. Nechybí stať slovenského autora Dušana Sagary. (Stati slovenských autorů patřily k samozřejmému obsahu snad každého čísla po celou dobu, v roce 1974 bylo slovenským autorům věnováno celé druhé číslo.)

Do roku 1969 v něm vyšlo několik zajímavých statí. František Křenek napsal o sociálních vztazích v zemědělských družstvech a o pracovní motivaci v zemědělských podnicích, Antonín Burian publikoval dvě statí o kvalifikaci a postavení žen v zemědělství, Eva Němcová stať o souvislostech jednání vedoucích pracovníků s jejich rolemi, Pavel Kohn přispěl články o sociální struktuře družstevního rolnictva a negativních jevech ve vztahu k práci. Problematika interakce a činnosti vedoucích pracovníků v zemědělských družstvech je obsahem dvou statí Evy Horákové. Hanuš Schimmerling napsal o sociologických aspektech činnosti vedoucích pracovníků v JZD.

Druhá polovina šedesátých let byla obdobím slibného rozvoje rurální sociologie podmíněným společenským uvolněním, které souviselo s reformní činností uvnitř komunistické strany, s nastupujícím obrodným procesem v celé společnosti. Intervence vojsk Varšavské smlouvy v srpnu 1968 a nástup neostalinismu znamenaly zmrazení dosavadního slibného vývoje sociologie. Byla postižena všechna sociologická pracoviště, rurální sociologii nevyjímaje. Opatřením ministra školství (ve skutečnosti rozhodnutím vedení komunistické strany) byly zrušeny společenskovední katedry včetně kateder sociologie venkova a historie zemědělství v Brně i Praze a četní pracovníci byli zbaveni možnosti další práce v oboru. Na všech vysokých školách byly nově zřízeny, místo dosavadních společenskovedních kateder, celoškolské Institute marxismu-leninismu. Do nich byli přijímáni jen dogmaticky orientovaní, pro totalitní režim spolehliví pracovníci.

Postižení byli v první řadě ti členové kateder, kteří se svou angažovaností v obrodném procesu střetli se zájmy stalinistické části vedení KSČ. Z VŠZ v Praze byli nuceni odejít Jan Procházka, Josef Špaček i Josef Vavřík a všem bylo znemožněno další působení v oboru. Jan Procházka si našel místo požárního technika, Josef Vavřík řidiče tramvají a později místo v komunálním hospodářství, Josef Špaček se uchytil v knihovně v Bratislavě. Zdeněk Pátek přešel dočasně do Vědeckého lesnického ústavu v Kostelci nad Černými lesy, kde realizoval sociologické výzkumy pracovníků lesního a vodního hospodářství do roku 1972. Poslední výzkum nesměl dokončit a uplatnění našel v pojišťovně.

Na VŠZ v Brně byl osud pracovníků katedry sociologie venkova a historie obdobný. Většina pracovníků byla nucena školu opustit, nevyjímaje již uznávané pracovníky Františka Křenka, Janu Šindlářovou a později i Antonína Buriana. Ti pak pracovali v různých institucích, Antonín Burian v Ústavu pro vědeckou soustavu hospodaření, Jana Šindlářová ve Státní veterinární správě....

Postihu neušel ani Institut sociologie venkova a historie zemědělství; byl zrušen v roce 1971. Práce v rurální sociologii ve VÚZE sice nebyla znemožněna, vzniklo zde sociologické oddělení, ale byla zásadně omezena. Na rozdíl od vysokoškolských kateder zde nedošlo k tvrdým postihům a bezohlednému propouštění pra-

covníků snad proto, že pracovníci VÚZE se v obrodném procesu angažovali v menší míře, a ušli tak pozornosti normalizátorů, resp. nebyli považováni za tolik nebezpečné pro totalitní režim. Nicméně, další činnost sociologů zde byla výrazně podřízena momentálním potřebám aparátu ministerstva zemědělství a komunistické strany. Rurální sociologie tak nebyla odepsána zcela; za krátkou dobu renesance v šedesátých letech se prezentovala jako užitečné poznání pro řízení sektoru i podnikovou sféru a v těchto mezích byla ve VÚZE a v menší míře i v některých dalších pracovištích (např. v Ústavu racionalizace řízení a práce, Výzkumném ústavu výstavby a architektury) zachována.

Jisté možnosti práce v rurální sociologii se zachovaly i na vysokých školách. Na VŠZ v Praze se po zrušení Tauberovy katedry sociologickou problematikou nadále zabývalo několik pracovníků, převážně na katedře řízení, vedené Vladimírem Piliškem: Marie Horalíková, Ladislav Lopata, Ludvík Špírk.

V samotném VÚZE, kde se po celé normalizační období sociologická badání zcela nepřerušila, nebyly podmínky nikterak ideální. Celý výzkum byl podřízen společenské objednávce té doby. O obecnější sociologickou problematiku pochopitelně nebyl zájem, zřejmý byl přechod k zadaným tématům podle momentálních potřeb praxe. Evidentní byl tlak na apologetiku stranických usnesení a rozhodnutí, výsledky výzkumů nesměly být v rozporu s linií stranické politiky. Požadovaný politický tón v závěrečných zprávách výzkumných úkolů zabezpečovali vedoucí pracovníci, těšící se důvěře stranických orgánů.

Podmínky pro sociologickou práci ve VÚZE přesvědčivě charakterizuje výňatek ze stanoviska výboru sekce sociologie venkova Československé sociologické společnosti při ČSAV, uveřejněného v prvním čísle sborníku VÚZE „Sociologie zemědělství“ v roce 1990 na str. 1–4:

...Náplň činnosti se zužovala podle pokynů ministerstva zemědělství a výživy na dílčí úseky sociální politiky, např. sociální plánování a tzv. vědeckotechnický rozvoj v zemědělství... V podstatě byli pracovníci donuceni k neustálému pragmatickému manévrování mezi požadavky rezortních pracovníků a vlastním svědomím výzkumníka... V rozporu s vědeckou etikou byl zaveden systém výzkumné činnosti, který vyžadoval výzkumné zprávy rovnající se často apologii předem koncipovaných záměrů, způsob publikování výsledků práce jiných pracovníků vedoucími, a to bez udání jmen skutečných autorů...

Nicméně, výsledky výzkumné činnosti pracovníků VÚZE v tomto období v určité míře obohacovaly sociologické poznání; výzkumná práce umožňovala získání zkušeností a rozvíjení schopností badatelů, ověřování technik a procedur, ovládnutí „řemesla“. Pro pracovníky, kterým osud umožnil i takto omezeně a někdy i na nadřícené pracovat, to nebyla ztracená léta.

Přehled o sociologické práci ve VÚZE i v dalších institucích v období normalizace podává obsah časopisu *Sociologie zemědělství*, který jako sborník Ústavu vědeckotechnických informací pro zemědělství vycházel dvakrát ročně po celé období

normalizace. Je samozřejmé, že v něm mohli od roku 1970 publikovat jen ti autoři, kteří nebyli postiženi zákazem práce v oboru, získali zaměstnání v některé tolerantnější instituci a ovšem pracovníci VÚZE. Typickým znakem publikovaných statí a výsledků výzkumů je daň „době a vrchnosti“, politicky uvědoměle laděná úvodní část a závěr, zdůrazňující souvislost otištěného se stranickými dokumenty a jeho význam pro budování rozvinuté společnosti reálného socialismu. Vlastní obsah statí nebyl bezobsažný již proto, že se jednalo zpravidla o výsledky konkrétních sociologických výzkumů. Najdeme zde ovšem i statí funkcionářské, ve kterých bychom mnoho pozitivních momentů nenalezli. Např. je to stať J. Kabrhela „35 let výstavby a rozvoje socialistického zemědělství“, publikovaná ve druhém čísle v roce 1984 na str. 81–88.

Na stránkách časopisu se setkáváme převážně se jmény pracovníků VÚZE, z menší část i z jiných pracovišť. Někteří z nich pracovali v sociologii a publikovali již před rokem 1969 a v rozvoji rurální sociologie sehráli významnou úlohu.

Na počátku sedmdesátých let na sebe pozitivně upozornil několika statěmi Zdeněk Antoň. V jejich obsahu se odrážel jeho zájem o problematiku vytváření zemědělských družstev a o strukturu pracovníků v zemědělství. Přehled problematiky životního prostředí na vesnici, sblížování města a vesnice a mobility pracovníků v zemědělství obsahují statí Jiřího Šímy. V časopise i v tomto období nacházíme statí Evy Horákové, Evy Němcové, Hanuše Schimmerlinga a Pavla Kohna, který do VÚZE přešel z ústavu Pavla Machonina. Několik článků o problematice kolektivizace uplatnil i Ludvík Špírk.

Jednotlivé statí zde publikuje i řada pracovníků jiných institucí: Antonín Burian, Ladislav Lopata, Anna Lázníčková, Irena Michalcová, Josef Vavřík, Věra Taubarová aj.

Na prvních stránkách se pochopitelně uveřejňovaly statí se jmény vedoucích pracovníků Miroslava Jiříčky a Zdeňka Krůčka.

V polovině sedmdesátých let se objevují statí příslušníků další generace rurálních sociologů, které naznačují zaměření jejich výzkumné činnosti. V roce 1974 stať Heleny Hudečkové o pracovních skupinách v zemědělství, později práce o sociální problematice. Věra Majerová (Charitonová) publikovala v roce 1976 stať o problematice zemědělské mládeže a později statí o životní úrovni a životním způsobu. Věra Trnková přichází s poznatky o bytové situaci na venkově; v dalších statích se věnovala životnímu prostředí a venkovskému osídlení.

Tato nová generace sociologů je strážlivější, věcnější a daň „vedoucí úloze strany“ dává jen v nezbytném rozsahu. Po listopadu 1989 v sociologické práci legitimně pokračuje.

Jestliže konstatujeme skutečnost, že práce v rurální sociologii alespoň v omezené míře pokračuje, nezpochybňujeme tím celkovou stagnaci sociologie. To, že jednotliví sociologové využívali možnosti pracovat a v jisté míře rozvíjet obor, jistě nelze hodnotit záporně. Odmítáme ovšem omlouvat ty, kteří se ztotožnili s neostalinistickou brežněvovskou politikou v československé variantě a aktivně ji podporovali. Nahlédneme-li do *Zpráv*, informačního bulletinu Československé sociologické společnosti při ČSAV, vydávaného v období normalizace, najdeme tam poplatné vý-

plody oficiálních činitelů a zároveň se utvrdíme v poznání, že sociologie v té době podporu neměla, že byla spíše trpěna.

Přesto byla nadále činná sekce sociologie zemědělství a venkova, působící v rámci Československé sociologické společnosti. Byla schopná pořádat symposia a semináře a hrát tak pozitivní roli informátora a v jisté míře i koordinátora v situaci stagnace oboru na vysokých školách a nekoncepčnosti sociologické práce ve VÚZE.

Na zachování určitého prostoru pro sociologii u nás nepochybně měla vliv skutečnost, že sociologie existovala i v Sovětském svazu a že zde působila i Sovětská sociologická společnost. To byl argument zastánců sociologie a byl používán; poukaz na sovětskou realitu tak paradoxně sehrál pozitivní roli. Odmítání sociologie významnou částí stranického aparátu totiž stále trvalo a sociologové pracující ve stranických institucích se netěšili důvěře aparátnických špiček.

Po listopadu 1989 přišli do vedení sekce sociologie venkova a zemědělství Masarykovy sociologické společnosti noví lidé. Vyměněna byla i redakce časopisu Sociologie zemědělství.

Na vysokých školách zemědělských byly rozpuštěny Institute marxismu-leninismu a byla vytvořena nová pracoviště. V nich se spojilo úsilí těch, kteří školy opustili po roce 1969, s novými pracovníky mladší generace. Tak na VŠZ v Praze byla zřízena katedra humanitních věd, jejímž vedoucím se stal Zdeněk Pátek. Vedení sekce sociologie venkova se ujal Josef Vavřík. Navrátil se i Josef Špaček a sekci posílil i Hanuš Schimmerling. Z nové generace sociologů na katedru přišla Helena Hudečková, Věra Dvořáková a později Věra Majerová-Charitonová. Na VŠZ v Brně byl založen Ústav sociologie řízení a psychologie práce, k práci v sociologii se navrátili Antonín Burian i Jana Šindlářová a přišli noví pracovníci.

Můžeme-li konstatovat, že dvě normalizační desetiletí nebyla v rurální sociologii obdobím absolutní stagnace, uvědomujeme si zároveň, co bylo totalitním režimem znemožněno. Soustředěním výzkumné práce na potřeby řízení podniků a sektoru byly oslabeny ostatní pohledy na problémy venkova jako celku, na vztahy a vazby venkova s ostatní společností, na realitu sociálního rozvrstvení, na mezinárodní souvislosti. Ztratil se kritický náboj sociologie.

Vynucený odchod řady nadějných pracovníků spolu s přerušením výuky sociologie na obou vysokých školách ztížil i přípravu další generace rurálních sociologů, což lze považovat za jednu z největších škod způsobených rurální sociologií totalitním režimem.

ZDENĚK PÁTEK po absolvování Filozofické fakulty KU a aspirantury na Moskevské státní univerzitě vedl katedru filozofie na VŠZ v Praze, kde se v roce 1966 habilitoval. V té době spolupracoval s Janem Tauberem, věnoval se problematice sociální struktury venkovského obyvatelstva. Za aktivní účast v obrodném procesu byl po roce 1969 propuštěn a pracoval v pojišťovně. Po roce 1989 se na školu vrátil. Věnuje se problémům sociologie politiky na katedře humanitních věd ČZU v Praze.

migraceonline.cz

vše o mezinárodní migraci

Migrace má mnoho forem a ještě více příčin:

migraceonline.cz se snaží přispět k lepšímu pochopení těch, kteří se ocitnou o své vůli nebo nedobrovolně v rolích migrantů.

Portál migraceonline.cz nabízí informace a analýzy fenoménu migrace v České republice a ve střední a východní Evropě. Mimo jiné zde naleznete oddíly:

- Články a studie
- Legislativa
- Projekty organizací
- Adresář kontaktů
- Novinky a kalendář akcí

www.migraceonline.cz

V listopadu připravujeme:

- Migrační procesy v Bulharsku a Rumunsku
- Proměny clientského systému
- Fungování Dublinského nařízení na příkladu České republiky

www.migraceonline.cz

Internetové stránky www.migraceonline.cz realizuje Multikulturní centrum Praha v rámci programu Migrace, který podporuje Open Society Fund.

Kontakt:
www.migraceonline.cz
mise@mkc.cz
tel./fax: 224 872 124